

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ “ԼՈՒԵՑԻ ՍԱՔՕՆ” ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

ԵՒԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ
mnacakanyaneva@mail.ru

Բացառիկ մեծ է Յովհաննէս Թումանեանի դերը պոէմի գրական սեռի զարգացման գործում: Նա քնարավիպական այդ սեռը հասցրել է դասական կատարելութեան եւ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ մնացել որպէս հաասարը չունեցող խոշորագոյն վարպետ: Պատահական չէ, որ դեռեա 1890-ին, երբ նոր էր ներկայանում ընթերցող հասարակութեանը, նրա ստեղծագործութիւնների մէջ բարձր էին գնահատում յատկապէս պոէմները («Լոռեցի Սաքօն», «Մեհրի», «Ալեք»): Տեղին է յիշատակել 1902 Յուլիսի 21-ին Աւետիք Իսահակեանի՝ Թումանեանին ուղղուած նամակի հետեւեալ միտքը. «*Բայց ինչ էլ որ լինի[,] քո պոէմներդ՝ մեր գրականութեան մէջ դարաշրջան են կազմելու*»¹:

Թումանեանի գրական ժառանգութեան անփոխարինելի մաս կազմող պոէմների մէջ առանձնանում է «չարչարուած»² մի գործ՝ «Լոռեցի Սաքօն»: Դեռեա ոչ մի երկ այնպիսի թեական վերաբերմունքի եւ քննութեան, հեղինակային փոփոխութիւնների³ եւ մշակման չի ենթարկուել, ինչպէս այս պոէմը: Քննադատութեան թիրախ են եղել պոէմի թեման եւ հերոսի՝ սնահաատութեան ազդեցութեամբ խելագարուելու հոգեբանական պատճառաբանութիւնը: Էդուարդ Ջրբաշեանը *Թումանեանի Պոէմները* արժէքատր աշխատութեան մէջ համոզիչ փաստարկումներով հիմնադրում է պոէմի հիմքում ընկած կենսական փաստի հաւանականութիւնն ու հաւաստիութիւնը⁴:

Մեր խնդիրն է պատմական հեռանկարի մէջ դիտարկել պոէմին տրուած ժամանակի գնահատականը, պարզաբանել՝ ե՞րբ եւ ո՞ւմ կողմից է առաջադրուել այս կամ այն հայեցակէտը, եւ դա ի՞նչ փոփոխութեան է ենթարկուել ժամանակի ընթացքում:

Առաջինը Ղազարոս Աղայեանն էր⁵, որ, մինչ Թումանեանի *Բանաստեղծութիւններ* անդրանիկ ժողովածուի տպագրուելը ծանօթ լինելով պոէմին, բարձրաձայնում է իր առարկութիւնները Սաքոյի խելագարուելու փաստի՝ հոգեբանօրէն արդարացուած չլինելու վերաբերեալ: Թումանեանը 1890 Յուլիսի 29-ին Անուշաւան Արովեանին ուղղած նամակում գրում է. «*Կարդացի՛ք «Լոռեցի Սաքօն»*». *«Աղայեանցը նոյնիսկ առաջին տողերից շարք թծախնդիր լինելով, ես սրիպուեցայ*

պահպանողական դիրք բռնել միմեանց չգիջանք. այնպես որ բանը վիճաբանութեան փոխուեց (բայց իհարկէ մեղմ): Դեռ կէտը չհասած մի գողգոռոց սարքեց, թէ բոլորովին հոգեբանութեանը հակառակ է Սաքոյին խելագարեցնելը: Ես հակառակն ապացուցեցի, բայց նա դժգոհ իմ բացատրութիւնից այսպիսի հարցեր առաջարկեց.- փարոսայ ո՞ր եղանակին է խելագարում: Նրանց ցեղում էլ խելագար եղած է['] թէ չէ. ինչո՞ւ չէ խելագարուած փախչելիս մի քարից վեր ընկնում մեռնում...»⁶:

Ինչպէս տեղեկանում ենք նամակից, վիճաբանութեանը ներկայ են եղել նաեւ Պերճ Պոօշեանը, մանկավարժ Սարգիս Բեկնազարեանը, որոնք ընդդիմացել են Աղայեանին՝ պոէմը համարելով «իրաշալի»: Վերջինս, յայտարարելով, որ «նրանք հոգեբանութեան այբբեն էլ չգիպեն»⁷, մտում է նախկին համոզմունքին⁸: Հետաքրքրական է, որ նոյն դիտարկումը անում են նաեւ Մոսկուայի ուսանողները, որոնք նոյնպէս մինչ առաջին ժողովածուի տպագրութիւնը ծանօթացել էին Թումանեանի ստեղծագործութիւններին: Մեծ հիացմունքով ու ոգեւորութեամբ ընդունելով նորայայտ բանաստեղծի մուտքը գրական աշխարհ, այնուամենայնիւ, ուսանողութիւնը հնչեցնում է որոշակի առարկութիւններ՝ Սաքոյի հոգեկան աշխարհի, խելագարութեան առնչութեամբ: Ներսիսեան Դպրոցի շրջանաւարտ Բագրատ Թումանեանը, Մոսկուայից ուղարկուած Նոյեմբերի 10ի նամակում գրում է. «Սաքոյի» համար ասում են, թէ դա մի փոքր անբնական է, թէ նա այդպէս շուրջ չէր կարող խելագարուել»⁹: Նամակագիրը, սակայն, միանգամայն իրատեսական եւ նոյնիսկ ծանօթ է համարում պոէմում պատկերուած երեւոյթները. «թէ՛ իմ փափս պարմածները եւ թէ՛ զանազան հանգամանքներում ինձ հեջո եղած պարահարները, բոլորը այսպէղ պարզ նկարած է»¹⁰, - գրում է Բ. Թումանեանը յաջորդ նամակում:

Այսպիսով, դեռեւս ձեռագիր վիճակում «Լոռեցի Սաքօն» դառնում է քննութեան եւ վիճաբանութեան նիւթ: Տեղին է յիշատակել գրականագէտ Զաւէն Աւետիսեանի ուշագրաւ դիտարկումներից մէկը¹¹, թէ՛ Աղայեանի համար ընթերցուած ձեռագիրը պոէմի նախնական տարբերակն է եղել, եւ 1889ի անդրանիկ գրքի տպագրութիւնից առաջ Թումանեանը «ձեռագիր պոէմը ենթարկել է փոփոխութեան՝ աշխարհելով հաշուի նստել Աղայեանի կարծիքի հետ»¹²: Այս կարեւոր դիտողութեան օգտին է խօսում նաեւ այն, որ Թումանեանի երկերի առաջին լուրջ քննադատը՝ Մանուկ Աբեղեանը, գրախօսելով *Բանաստեղծութիւններ* ժողովածուն¹³, այդ թւում նաեւ «Լոռեցի Սաքօն», գրականագէտին յատուկ խոր ներքնատեսութեամբ բարձր է գնահատում պոէմը եւ համարում յաջողուած՝ նախեստառաջ հոգեբանական ճիշտ լուծումների տեսանկիւնից: «Մեր վիպերգական բանաստեղծութեան մէջ,- գրում է

Աբեղեանը, - այդ երեք քերթուածները («Լոռեցի Սաքօն», «Մեհրի», «Ալեք») չունեն իրենց նմանը թէ՛ կենդանութեամբ, թէ՛ զգացմունքների բնականութեամբ, թէ՛ գրաւիչ, սահուն եւ, որ գլխատրն է, կանոնաւոր գեղեցիկ լեզուով»¹⁴:

Անդրադառնալով «Լոռեցի Սաքօն»ին՝ գրախօսը ընդհանուր գծերով ներկայացնում է պոէմի բովանդակութիւնը՝ ուշադրութիւնը բեւեռելով աներկիւղ հսկայ Սաքոյի կերպարին, տալիս նրա հոգեկան խանգարման աստիճանական զարգացման նկարագրութիւնը: Աբեղեանը միանգամայն պատճառաբանուած է համարում իգիթի հոգեկան հաւասարակշռութեան խաթարումը. մանկական սնոտիապաշտ կրթութիւնը յաղթում է, եւ բնութեան զաւակ աժդահայ Սաքօն «ընկճում է իր երեւակայութեան առաջ»: «Սաքոյի երեւակայութեան խանգարուելը եւ այդ խանգարման աստիճանաբար զօրանալով հոգեբանական մանրամասն ճշգրտութեամբ պարզած է վէպի մէջ. եւ մարդ խղճալով ցատում է այն աներկիւղ կտրճի վրայ, որ «Շար անգամ միայն ծեղքի մահակով քշել է գայլերին ամբողջ վոհմակով», իսկ այժմ իր իսկ երեւակայութեան սրեղծած ճիւղներից, ինչքան էլ չի ուզում, սարսափահար է լինում»¹⁵:

Աբեղեանի յօդուածին հետեւում է Լեւոն Մանուէլեանի գրախօսականը *Մուրճ* ամսագրի թիւ 1ում: Մանուէլեանը, ողջունելով Թումանեանի գրական մուտքը, ընդգծում է կարեւոր մի առանձնապատկութիւն. «Նա իր պոէմաների մէջ նման չէ ո՛չ մեր հին, ո՛չ նոր բանաստեղծներին, նա կանգնած է առանձնակի, նա ինքնուրոյն է, նա մի տեսակ նորութիւն է մեզ համար: Այդ առանձնապատկութիւնը ժողովրդական տարրն է, որ կազմում է նորա վիպական ուրանաւորների իսկական զարկերակը»¹⁶: Խօսելով «Լոռեցի Սաքօն»ի արժանիքներից՝ Մանուէլեանը մատնանշում է անպաճոյճ, գեղեցիկ լեզուով կերտած տեսարանները՝ սրտամօտ ու հարազատ ընթերցողին: Սակայն, ըստ գրախօսի, բովանդակութեան տեսանկիւնից պոէմը թոյլ է, անհետաքրքիր, «անարժան ուշադրութեան», գլխատր հերոսն էլ՝ գրեթէ անկենդան: Մանուէլեանը պարզունակ եզրակացութեան է յանգում, թէ՛ Թումանեանի նպատակն է բացայայտել՝ ինչպէ՛ս է պահպանւում եւ փոխանցւում ժողովրդական սնոտիապաշտութիւնը: Նկատելի է՝ այստեղ իսպառ բացակայում է Սաքոյի հոգեբանութեանն ու խելագարութեանն առնչուող հարցերի քննութիւնը: Մանուէլեանը, հետեւելով պոէմի սիւժէի արտաքին զարգացմանը, շրջանցում կամ չի նկատում կերպարի ներքին զարգացումը, հոգեբանական փոփոխութիւնները. ուստի պոէմի գաղափարական ընկալումը մնում է թերի, նոյնիսկ՝ չբացայայտուած:

Ուշագրաւ է, որ Թումանեանը 1893ին կատարելով որոշակի փոփոխութիւններ ու վերամշակումներ, փորձում է հոգեբանօրէն անելի՝

համոզիչ դարձնել Սաքոյի խելագարությամբ: Նոյն թուի Նոյեմբերի 18ի նամակում, Աղայեանին գրում է. «*Ի դէպ, ասեմ, որ եղեմ նայում հիմա եւ հին գրածներս ուղղում. առաջին հափորից արդէն ուղղել եմ 'Լոռեցի Սաքոն' եւ 'Արեւն ու Լուսինը': Եթէ յիշում էք, «Լոռեցի Սաքոյի» մէջ Դուք մի սխալ էիք ցոյց տալիս, այդ սխալը ես այժմ եմ գլխի ընկել եւ ուղղել. այդ պոէման կը լաւանայ»¹⁷: Որոշակիօրէն ինչ սխալի մասին է ակնարկում Թումանեանը՝ դժուար է ասել, սակայն պոէմը ենթարկում է վերամշակման: Ձգտելով գեղարուեստական առաւել համոզիչ երանգներով ներկայացնել Սաքոյի խելագարութիւնը՝ բանաստեղծը կատարում է յաւելումներ, որոնք, սակայն, ոչ միայն չեն նպաստում խնդրի բացայայտմանը¹⁸, այլեւ՝ ընդհակառակը:*

1896ին առանձին գրքով հրատարակում է *Լոռեցի Սաքոն* պոէմի երկրորդ տարբերակը, որը բաղկացած էր 476 տողից՝ ի տարբերութիւն առաջինի, որն ուներ 287 տող: Տպագրութեանը հետեւում է Շիրվանզադէի գրախօսականը. «*Պ. Թումանեանի պոէման կարդացում է սիրով: Նրա ոճը բաւական սահուն է, յանգերը՝ գեղեցիկ: Հեղինակը ունէ՛ առհասարակ բանաստեղծական կրակ եւ զգացումների խորութիւն*»¹⁹: Պոէմը, ըստ վիպասանի, Թումանեանի «*բանաստեղծական ծիրքի*» «*անհերքելի*» ապացոյցն է, թէպէտ եւ զերծ չէ թերութիւններից՝ բարբառային բառերի յաճախակի կիրառութիւն, համեմատութիւնների ու պատկերաւորութեան բացակայութիւն, յատկապէս՝ բնութեան նկարագրութիւններում²⁰: Գրախօսութեան վերջում Շիրվանզադէն մէկ անգամ եւս ընդգծում է. «*Թումանեանը մեր երկրասարդ քնարերգականների շարքում առաջնակարգ տեղերից մէկն է բռնում զգացումների խորութեան տեսակէտից*»²¹: Կարելի է հետեւցնել, որ մեծանուն գրողը պոէմի արժանիքներից է համարում մարդկային ներաշխարհի վարպետ պատկերումը:

Տրամաբանօրէն հակառակ կարծիքն է ներկայացնում նոյն թուի Մայիսի 29ին Մշակում տպագրուած Լեւոյի գրախօսականը: Չժխտելով Թումանեանի բանաստեղծական շնորհքը՝ գրախօսը բարձր է գնահատում պոէմի՝ բնութեան ու միջավայրի նկարագրութիւնները²². «*Կտորներ կան լեռների նկարագրութիւնների մէջ, որոնք կատարելապէս գեղեցիկ են, ներկայացնում են հիացած սրտի սիրուն նուէրները բնութեան ահեղ տեսարաններին*»²³: Լէօն, այնուամենայնիւ, պոէմը համարում է նկարագրական բնոյթի, բովանդակութիւնից զուրկ, իսկ Սաքոյի կերպարը՝ «*մի աղօտ ստուերագիծ*»: Ըստ գրախօսի՝ կերպարի հոգեբանական զարգացումը թերի է, Սաքոյի նման ածախայ իգիթի նմանօրինակ վախկոտութիւնն ու դրան հետեւող խելագարութիւնը՝ անհամոզիչ: «*...Սկայական հոգին ճնշելու համար հարկատոր է հսկայական աղէտ*,- գրում է Լէօն:- Սաքոն մի ակնթարթում չպիտի

ընկնէր ահուդողի մէջ. սարսափելի ճգնաժամին «աժդահան» փախչելու մասին չէ մտածում, այլ կռուի, մրցութեան մասին»²⁴: Այստեղ առկայ է միայն նախապաշարուած մարդու սարսափը, այնինչ, Լէոյի կարծիքով, բաց է մնում քաջ հովուի երեխայական վախկոտութեան, հոգեկան զարգացումների պատճառաբանուած նախապայմանը: Այդուամենայնիւ, գրախօսը յոյս է յայտնում, որ եթէ Թումանեանը «աշխատէ եւ բովանդակութեան, հոգու եւ մտքի մասին, կարող է տալ մեզ գեղեցիկ, կոկ եւ ախորժելի պատմութիւններ ուրանատրոփ»²⁵: Ուշագրաւ է, որ այս յօդուածում արուած դիտարկումները ներառում էին գեղագիտական որոշակի սկզբունքներ:

Բոլորովին այլ միտում էր հետապնդում Լէոյի «Ռուսահայ Գրականութիւնը Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը» յօդուածը: Ի թիւս այլոց գրախօսը անդրադառնում է նաեւ Թումանեանին՝ անուանելով նրան «երան երգիչ»: Լէոյի գրելաոճում նկատելի է ընդգծուած միտումնատրոփիւն: Խօսելով «Լոռեցի Սաքօն» պոէմի մասին՝ Լէօն գրում է. «*Քանասրեղծը չէ նկատում, որ Սաքոն իսկապէս մի ողորմելի վախկոտ է, որ ծիծաղ է յարուցանում: Հոգեբանութիւն չկայ, վիթխարի հերոսի այդքան խղճուկ վերջը բաւականաչափ բացատրուած չէ, արդարացրած չէ: Գոնէ պ. Թումանեանց յիշէր, որ ժողովրդական առասպելների մէջ հերոսները կոխ եւ սկսում դեւերի դէմ, երկար մրցութիւնից յետոյ եւ ընկճում: Ոչ մի աշխատանք՝ սեփական ձեռքով նկարած հերոսին պատշաճ հոգեկան աշխարհի մէջ զգեցողելու համար: Մի խօսքով, պ. Թումանեանց մարդ է տեսել լեռներում եւ չգիտէ, թէ ինչ անէ նրան*»²⁶: Հետեւելով Լէոյի՝ վերը յիշատակուած ծաւալուն ուսումնասիրութեանը, եզրակացնում ենք որ այն գրուել է մինչեւ Թումանեանի *Քանասրեղծութիւններ* երրորդ, ժողովածուի լոյսընծայումը²⁷, ինչը նշանակում է՝ «Լոռեցի Սաքօն»ի մասին արուած դիտողութիւնները վերաբերում էին երկրորդ տարբերակին: Այդ մասին խոստովանում է նաեւ Լէօն՝ տարիներ անց փորձելով պարզաբանել իր դիրքորոշումը:

Նկատենք, որ 1903ի ժողովածուի մէջ ընդգրկուած «Լոռեցի Սաքօն» ենթարկուած էր որակական փոփոխութիւնների եւ ի տարբերութիւն նախորդի՝ հոգեբանական հաւաստիութեան եւ գեղարուեստական կատարելութեան տեսանկիւնից անհամեմատ բարձր էր: 1904 Յունուարի 16ին *Մշակի* թիւ 2ում տպագրուած է Թումանեանի՝ *Քանասրեղծութիւններ* ժողովածուին (1903) վերաբերող Լէոյի գրախօսականը, որը դարձեալ կրում էր մշակականների անբարեացակամութեան կնիքը եւ ընդգծուած միտումնատրոփիւնը: Ըստ Լէոյի՝ Թումանեանին՝ իբրեւ գիւղի մարդու, սկզբնապէս յաջողուել է վառ գոյներով, քնութիւնից ստացած տպատրոփիւններով հիւսել երգեր,

պոեմներ, որոնցում գեղեցիկ նկարագրական էջեր կան: «Նրան յաջողում է պատկերներ եւ տեսարաններ նկարել- դրանք արտաքին զարդարանքներ են, բայց բովանդակութեան գործողութեան մէջ լեռներ երգող բանաստեղծը մտում է միակողմանի, միամիպ»²⁸ եւ եզրակացնում, որ 17 տարուայ ընթացքում Թումանեանը այդպէս էլ չի զարգացել ու «հասունացել». աւելին՝ «Պոէտն Ու Մուսան» պոէմը ապացոյց է, որ նա սովորել է յանգեր կազմել եւ «իզուր բռնաբարում է իր միտքը՝ մի նոր բան փութ լինելու համար»: Ըստ գրախօսի՝ Թումանեանը կորցրել է նոյնիսկ ժողովրդական նիւթից «մի բան ստեղծելու վաղեմի ընդունակութիւնը» (իբրեւ ապացոյց նշում է «Սասունցի Դաիթ»ը) եւ «այժմ չունի կամ շարք քիչ ունի» շնորհիւ, որի միակ դրսեւորումը համարում է «Դէպի Անհունը» պոէմը: Լէոյի կարծիքով՝ այստեղ «չկայ գործողութիւն, բայց կայ խոր զգացմունք, կան մտքի թռիչքներ»²⁹: Յօդուածի ուշադիր ընթերցումից նկատելի է դառնում, որ գրախօսը երբեմն հակասում է ինք իրեն. թում է՝ երկու տարբեր մարդիկ են գնահատում Թումանեանին, մէկը՝ գրականութեան խոր տեսաբանը, միւսը՝ Մշակի «թայֆայական» հոգեբանութեամբ առաջնորդուող քննադատը, որ երբեմն-երբեմն միակողմանի եւ մերկապարանոց յայտարարութիւններ է անում:

Հետաքրքրական է այն, որ գրախօսականում Լէօն բացարձակ լռութեան է մատնում «Լոռեցի Սաքօն»: Կարելի է հետեւեցնել, որ վերամշակուած պոէմը որակապէս տարբերուել է նախորդից, եւ Լէօն այս անգամ խուսափել է որեւէ կարծիք յայտնելուց. բացասական արտայայտուել՝ գրախօսը չէր կարող, իսկ դրական գնահատականը հակասում էր Ե՛ւ մօտ անցեալում հնչեցրած իր կարծիքին, Ե՛ւ Մշակի պաշտօնական տեսակէտին: Մշակական ազդեցութիւնից ազատուելուց յետոյ Լէօն վերաթեւորում է իր կարծիքը³⁰:

Նշենք, որ տարիներ անց, երբ Թումանեանը անառարկելի հեղինակութիւն էր, իսկ նրա բանաստեղծական տաղանդը՝ անժխտելի իրողութիւն, «Լոռեցի Սաքօն» (արդէն վերջնական տարբերակը) դարձեալ գնահատուել է վերապահումով: Այսպէս, 1910ին Հանդէս Ամսօրեայի թիւ 10-ում տպագրում է Գրիգոր Բալասանեանի «Ռուսահայոց Նորագոյն Բանաստեղծները. Յովհաննէս Թումանեան» ինը մասից բաղկացած մեծածալալ ուսումնասիրութիւնը, որտեղ ընդհանուր առմամբ բարձր գնահատելով Թումանեանի տաղանդն ու բանաստեղծական արուեստը՝ Բալասանեանը մերժողական կարծիք է յայտնում «Լոռեցի Սաքօն»ի վերաբերեալ:

Յօդուածի Բ. եւ Գ. մասերում մանրամասն ներկայացնելով պոէմի նիւթը, բովանդակութիւնը՝ գրախօսն անցնում է պոէմի վերլուծութեանն ու մեկնաբանութեանը: Ակնյայտ դրսեւորուած ժխտական մօտեցման

հիմքում Բալասանեանը դնում է հետեւեալ հարցադրումը՝ ինչու՞ են Սաքոյին իգիթ անուանել. պոէմում չկան այն դէպքերն ու իրադարձութիւնները, որոնք երեան են հանում Սաքոյի իգիթութիւնը: «*Բանաստեղծը ասում է,- գրում է Բալասանեանը,- որ Սաքօն անվախ է, չգիպէ՝ ինչ բան է վախը, բայց բանից դուրս է գալիս, որ Թումանեանի Սաքօն ոչ միայն վախկոտ է, այլեւ իր շուաքից էլ փախչող է: Քաջքերից վախեցող մարդը ինչ հերոս կարող է լինել, որքան էլ տարուած լինէր նա նախապաշարմունքների ազդեցութեամբ*»³¹: Ինչպէս նկատում ենք, Բալասանեանը իգիթ անուան համար պահանջում է կենսականօրէն ապացուցուած հիմքեր, գաղափարական-հերոսական մի տիպ, որ յանուն ժողովրդի ու հայրենիքի բարօրութեան անձնուիրութեան օրինակ է ցոյց տուել: «*Ով չգիպէ, որ նախապաշարմունքները շարք վար են ազդում մարտը սերնդի վրայ եւ պէտք է դրանց դէմ զինուել: Բայց ինչ հարկ կայ քաջքերից վախեցող մի խաւարամիտ ապուշի դուրս բերել իգիթ, կարծես միայն նրա համար, որ նա անպարճառ վախենում է քաջքերից եւ իր կենքում ոչ մի քաջագործութիւն չի արել եւ ոչ մի տեղ չի երեւայ նրա «վեհանձնութիւնը*»³²:

Ըստ Բալասանեանի՝ պոէմում «*չկայ հոգեբանութիւն*», Սաքոյի ներքին աշխարհը պատուած է մշուշով. փոխարէնը պոէմը հարուստ է բնութեան նկարագրութիւններով, որոնք իրապէս ապացոյց են, որ Թումանեանը իսկական բանաստեղծ է: Գրախօսն ափսոսում է, որ «*այնքան գողտրիկ նկարագրութիւնները յարկացուած են մի «երկչոտ նապաստակ» եւ ծիծաղելի հերոսի, որ «երեւակայական վեհանձնութիւն» ունի եւ «անյայտ, մշուշապատ քաջնազգական ոգի*»³³:

Այսպիսով, Բալասանեանը հանդէս գալով Թումանեանի երկերի բարձր գնահատմամբ, կտրականապէս դէմ է արտայայտում Սաքոյի մարդկային տեսակի՝ իբրեւ կերպարի գեղարուեստական արտայայտութեանը: Նկատելի է, որ Բալասանեանը, առաջ քաշելով մի շարք հարցեր, անտեսում է մի կարեւոր հանգամանք. պոէմի թեման եւ դրա շուրջ արտայայտուած բանաստեղծի գաղափարը բոլորովին այլ նպատակ են հետապնդում: Թումանեանի խնդիրը չէ բացայայտել իր հերոսի քաջութիւնն ու նուիրածութիւնը ժողովրդին, ուստի քաջ եւ անվախ լինելու ապացոյցներ պէտք չեն: Հարցը այստեղ առաւել նուրբ հոգեբանական մօտեցում է պահանջում:

Վախը մարդկութեանն ուղեկցող հնագոյն երեւոյթներից է, որի գիտական ուսումնասիրութիւնը ժամանակի ընթացքում նորանոր բացայայտումներ է արել³⁴: Յայտնի է, որ մարդու բնաւորութեան, մտածողութեան, հոգեբանութեան ձեւատրման գործում մեծ դեր է խաղում մանկութիւնը: «*Նախադպրոցական մանկութեան տարիների համար բնորոշ է չկանխամտածուած ուշադրութեան եւ յիշողութեան*

գեղակշռող դերը,- գրում է յայտնի հոգեբան Վերա Մուխոման:- Երեխան ուշադրություն է դարձնում այն ամենի վրայ, ինչը նրան հետաքրքրում է անմիջականորեն և յուզեր է առաջացնում: Նա մտապահում է այն, ինչը գրաւում է նրա ուշադրութիւնը եւ «ինքնաբերաբար մտապահում է»:³⁵ Մեծահասակների պատմած տարատեսակ հեքիաթներն ու պատմութիւնները աներեւոյթ ուժերի, կենդանիների, քաջերի եւ այլնի մասին խոր տպատրոպիւն են թողնում երեխայի աշխարհընկալման ձեւաւորման վրայ եւ ապրում են նրա ինքնագիտակցութեան մէջ: Մանուկ հասակում ունեցած վախերը անհետեւանք չեն մնում: Երբեմն դրանք կարող են դառնալ հոգեկան եւ ջղային հիւանդութիւնների պատճառ եւ ի յայտ գալ տարիներ անց, երբ մարդը մտասեռնոսի դրանց շուրջ. այս մասին բազմատեսակ փաստարկումներ կան հոգեբանական գրականութեան մէջ (Զիգմունդ Ֆրոյդ, Ալեքսանդր Ջախարով, Ուիլիլմ Կրէյն, Եուրի Շերբատիլ, Տատիանա Շիշովա...): Շիշովան, անդրադառնալով երեխաների անհատականութեան ձեւաւորման գործում գեղարուեստական գրականութեան դերին, անչափ կարեւորում է այն հանգամանքը, որ պատմուող կամ ընթերցուող ստեղծագործութիւններն անպայման պէտք է համապատասխանեն երեխաների տարիքային հոգեբանութեանը, զերծ լինեն վախ առաջացնող տարրերից, իսկ «Ժողովրդական հեքիաթները պէտք է լինեն գրական մշակմամբ եւ նախատեսուած՝ յատկապէս երեխաների համար, քանի որ անմշակ տարբերակում չափազանց շատ են հնօրեայ դաժանութիւնները: Առաւել զգուշ պէտք է մօտենալ ... առասպելներին»:³⁶

Այսպիսով՝ Բալասանեանն ուշադրութիւնը բեւեռում է առաւելապէս հարցի արտաքին կողմին՝ անտեսելով ներքին խորութիւնը:

1912ին *Գարուն Ալմանახի* 3րդ գրքում տպագրում է երկու յօդուած, որոնք պատկանում էին Դաւիթ Անանունի եւ Պօղոս Մակինցեանի գրչին: «Անցեալի Մեծարանք» վերնագրով ուսումնասիրութեան մէջ Անանունն անդրադառնում է Թումանեանի բանաստեղծական աշխարհին, փորձում բացայայտել այն առանձնայատկութիւնները, որոնք բնորոշ են բանաստեղծի կերտած գիտաշխարհին: «Թումանեանի գիտացին ամբողջովին խմորուած էր փոհմական բնազդներով, նա բնութիւնը բնակեցրել էր ոգիներով, որոնցից խիստ երկիւղ էր կրում... Հապարում են թուլութեան ու կախարդութեան ուժին, նոքա նախապաշարուած են «հին-հին դարերի» ասանդութիւններով ու սովորութիւններով»³⁷: Անանունի այս դիտարկումը կարծես համոզումն է այն բանի, որ Սաքօս լինելով «սարերի որդի», իրապէս կարող էր կորցնել հոգեկան հաւասարակշռութիւնը: Յօդուածագիրը մի տեսակ հաւատալով է մեկնաբանում Սաքոյի գործողութիւնները. «Ամէն մի խշշոց կամ չրիկկոց նրա լարուած ուղեղի մէջ արձագանգ էր փայլաւ, որպէս

«Ժանկր ու սեւերես» ոգիների ճիչ ու աղաղակ, «զոռնա-պըղոլ»: Նա խրախուսում է իրան, ճիգ է թափում հեռու վանել զարգանդ պարկերներ, բայց ապարդիւն: Այլեւս նրա համար ֆանտազիայի սրտեղծագործությունը կապարտեալ իրականութիւն է, եւ նա դիտախաժ դուրս է թռչում փարախից, ընկնում սար ու ծոր, որոնք դարձեալ լցուած են այդ անողորմ ոգիներով»³⁸:

Գարուն Ալմանախում պոէմի մասին բացայայտ մեթոդական կարծիք է յայտնում Ժամանակի մէկ այլ լուրջ քննադատ՝ Մակինցեանը: Ըստ ամենայնի արժեւորելով Թումանեանի արուեստը՝ նա Սաքոյին համարում է «անկարելիութիւն»: «Անհաւատալի է,- գրում է նա,- որ մեր օրերի չորանը, վերլիշելով տարի գրոյցները չարքերի մասին, այնքան խորն ու ինդենսի վերապրի այն յուշերը, որ խելագարութեան հասնի: Մի այդպիսի չորան՝ որպէս տիպ, հոգեբանական անհնարութիւն է, իսկ եթէ դա մի եզակի, մի ուրոյն դէմք է... այդ դէպքում «Սաքուն» խապառ անկապար մի գործ է: ...Թումանեանը չի կարողացել մեզ այնպէս ներկայացնել իր հերոսի ապրումները, նրա բնատրութեան ուրոյն յարկութիւնները, որ մեզ համոզիչ թուայ նրա պատմութիւնը»³⁹:

Ինչպէս նկատում ենք, Ժամանակի գրաքննադատների մեծ մասի համար անհամատեղելի են ուժը, քաջութիւնը եւ վախի զգացումը, ուստի այս դիտակէտից էլ անընդունելի եւ անհամոզիչ է համարուել Սաքոյի կերպարը: Ծիշդ է նկատել Ջրբաշեանը՝ գրելով, որ տրուած գնահատականներում «ոչ միայն նսեմացում էր պոէմի գեղարուեստական ուժը, այլեւ անպետում ...նրա նպատակադրման առանձնայարկութիւնը՝ ցոյց տալ, որ նահապետական մարդու հոգեբանութեան վրայ այնքան ուժեղ է սնահաւատ աւանդութեան իշխանութիւնը, որ նոյնիսկ Սաքոյի նման քաջ մարդը կարող էր հոգեկան հաւասարակշռութիւնը կորցնել»⁴⁰:

Գեղարուեստական կատարելութեան հասնելու նպատակով, ինչպէս գիտենք, Թումանեանը պոէմում փոփոխութիւններ կատարել է, սակայն մի բանում բանաստեղծը միանգամայն համոզուած է եղել: Սաքոյի հոգեկան խանգարման ոչ-հաւաստի ու անբնական լինելու մասին կարծիքները Թումանեանը համարել է սխալ: Դեռ 1890 Նոյեմբերի 29ին Անուշաւան Աբովեանին ուղղուած նամակում բանաստեղծը գրում է. «Մի շատ յամառ կարծիք կայ (սրանց թիւը մեծ է, եւ առհասարակ լուսաւորուածներն են) «Լոռեցի Սաքոյի» մասին, թէ նա, լինելով առողջ եւ աներկիւղ «իգիթ», չէր կարող վախենալ քաջքերից եւ խելագարուել: Ես թէւէ շատ պակասութիւն եմ խոստովանում իմ գրքում, բայց այս կարծիքին ես հաւան չեմ: Դու խօ լաւ գիտես, որ կան մարդիկ՝ իգիթ մարդիկ, որ աշխարհք վրայ գայ՝ աչք չեն ճախլ, ամա ինչ անես, մեռելից,

անշունչ մեռելից վախում են, սպանես, մի ամերակի մօտից մէնակ անց
չեն կենալ...»⁴¹:

Այսպիսով, «Լոռեցի Սաքօն»ի մասին ընկերական եւ հրապարակային արծագանգները իւրօրինակ գնահատականներ էին եւ բացայայտում էին ո՛չ միայն Թումանեանի ստեղծագործական աշխարհը, այլեւ ժամանակի գրաքննադատական միտքն ու հայեացքները եւ այն միջավայրը, գրական մթնոլորտը, որտեղ ապրում, ստեղծագործում էր բանաստեղծը:

ԻԱ. դարի հեռաւորութիւնից գնահատելով «Լոռեցի Սաքօն» պոէմը՝ նկատում ենք, որ այն ոչ միայն տալիս է հնարաւորութիւն ճանաչելու նահապետական գիտը՝ իր բնորոշ կողմերով, այլեւ բացայայտում է մարդ արարածի ներաշխարհն ու նրա անիմանալի, թաքուն անկիւնները, որոնց յատուկ են երբեմն անհնարին թուացող, բայց եւ իրական զգացողութիւններ ու ապրումներ: Դրանք տեսնելու եւ ըմբռնելու, գեղարուեստօրէն արտայայտելու համար անհրաժեշտ են ե՛ւ բանաստեղծական տաղանդ, ե՛ւ մարդկային ներաշխարհը թափանցելու հանճարեղ կարողութիւն ու նուրբ դիտողականութիւն, ինչը, մասնակի բացառութիւններով, աննկատ է մնացել ժամանակի գրաքննադատութեան կողմից:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի ժողովածու Վեց Հապորով, Հտր. 6*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1979, էջ 41:

² Բնորոշումը Դերենիկ Դեմիրճեանինն է (*Յովհաննէս Թումանեան. Ուսումնասիրութիւններ եւ Հրապարակումներ, Հտր. 2*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 176):

³ Գրականագէտ Զաւէն Աւետիսեանը, զուգադրելով եւ համադրելով ծեռագիր ու տպագիր տարբերակները, ուշագրաւ դիտարկում է կատարում, թէ՛ պոէմը անցել է ստեղծագործական մշակման 7 փուլ (*Զաւէն Աւետիսեան, «Լոռեցի Սաքօն Պոէմի Մշակման Փուլերը», Յովհաննէս Թումանեան. Ուսումնասիրութիւններ, Հտր. 2*, էջ 175-201):

⁴ Էդուարդ Զրբաշեան, *Թումանեանի Պոէմները*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 113-125:

⁵ Թումանեանի առաջին տպագիր երկը «Արեւն Ու Լուսին» առասպելն է: Բարձր գնահատելով Թումանեանի գրական տաղանդը՝ Ղազարոս Աղայեանը *Աղբիւր* ամսագրում տպագրում է այն՝ դառնալով նրա գրական «կնքահայրը»:

⁶ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի Լիակատար Ժողովածու 10 Հատորով, Հտր. 9*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1997, էջ 23-24:

⁷ Նոյն, էջ 24:

⁸ Ուշագրաւ է, որ Աղայեանը, անքնական համարելով Սաքոյի խելագարութիւնը, *Արութիւն եւ Մանուէլ* վէպում անդրադառնում է իրենց գիւղի քաջ ու աներկիւղ տղաներին, որոնք, գիշերը գերեզմանատան կամ քանդուած եկեղեցու կողքով անցնելիս կարող էին սարսափահար լինել պատահական ցից քարից կամ ստուերից: «Նա,- ասում է Արութիւնը,- եղպես դէպքերում տեսնում է էն, ինչ որ չկայ. նա ծայն էլ է լսում, թէպէր ոչ մի ծայն հանող չկայ: Նրա երեւակայութիւնը խանգարում է, եւ ինչ որ պիտի զգայարանքներից ստանար, երեւակայութիւնն է թելադրում զգայարանքներին» (Նազարոս Աղայեան, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 1*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1962, էջ 72, 74-75):

⁹ Յովհաննէս Թումանեան, *Ուսումնասիրութիւններ եւ Հրապարակումներ, Հտր. 4*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1994, էջ 282:

¹⁰ Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Թումանեանի ֆոնտ, թիւ 646:

¹¹ Աւետիսեան, էջ 175-201:

¹² Յովհաննէս Թումանեան, *Ուսումնասիրութիւններ, Հտր. 2*, էջ 176:

¹³ *Բանաստեղծութիւններ* առաջին ժողովածուի մասին շատ բարձր է արտայայտուել Գէորգեան Ճեմարանի երիտասարդ ուսուցիչ Ստեփանոս Լիսիցեանը: Նա յիշում է, որ ազատ դասերից մէկի ժամանակ ուսանողների խնդրանքով կարդացել է «Լոռեցի Սաքօն», իսկ զանգը հնչելուց յետոյ նրան է մօտեցել Սողոմոն սարկաազը՝ Կոմիտասը, եւ շնջացել. «Լաւ է, չէ՞, լաւ է, չէ՞...» (Թումանեանը ժամանակակիցների Յուշերում, 1969, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, էջ 348):

¹⁴ Վարսամ, «Մատենախօսութիւն. Յովհաննէս Թումանեանց. Բանաստեղծութիւններ», *Նոր-Դար*, թիւ 197, 1890:

¹⁵ Նոյն:

¹⁶ Լեւոն Մանուէլեան, «Յովհաննէս Թումանեանի 'Բանաստեղծութիւնները'», *Մուրճ*, թիւ 1, 1891, էջ 95:

¹⁷ Թումանեան, *Երկերի Լիակատար, Հտր. 9*, էջ 123:

¹⁸ Զրբաշեան, էջ 118-120:

¹⁹ Շիրվանզադէ, «Մատենախօսութիւն», *Տարագ*, թիւ 16, 1896, էջ 257:

²⁰ Այս դիտողությունները իրօրինակ դասեր էին, որ օգնեցին երիտասարդ բանաստեղծին՝ յետագայում ստեղծելու իրապաշտ անզուգական պատկերներ:

²¹ Շիրվանզադե:

²² Լէօն յուշերում գրում է, որ այդ առաւելութիւնները նկատելու պատճառով ընդհարում է եղել իր եւ *Մշակի* գլխաւոր աշխատակիցների միջեւ (*Թումանեանը ժամանակակիցների*, էջ 51):

²³ Լէօ, «Լոռեցի Սագօն» - Պոէմա Յովհաննէս Թումանեանցի», *Մշակ*, թիւ 57, 1896:

²⁴ Նոյն:

²⁵ Նոյն:

²⁶ Լէօ, «Ռուսահայ Գրականութիւնը Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը», *Գեղունի*, թիւ 1-10, 1903, էջ 63:

²⁷ Յայտնի է, որ 1903ի բանաստեղծութիւնների ժողովածուի մէջ «Մերժուած Օրէնք» պոէմը ընդգրկուած չի եղել, իսկ վերը յիշատակուած ուսումնասիրութեան մեջ Լէօն անդրադարձել է նաեւ այդ պոէմին:

²⁸ Լէօ, «Մատենագրութիւն. Յովհաննէս Թումանեան – 'Բանաստեղծութիւններ'», *Մշակ*, թիւ 2, 1904:

²⁹ Նոյն:

³⁰ Թումանեանի մահուան առիթով գրուած յուշերում Լէօն իր բացասական գնահատականները փորձում է մեկնաբանել իրրեւ «*մի ցաւայի զուգադիպութիւն*». «*Յովհաննէս Թումանեանի բանաստեղծութեան նուիրում արողերիս մէջ գրել էի, թէ Յովհաննէս Թումանեանի բանաստեղծութիւններն ամփոփուած են Մոսկուայում տպուած երկու փոքրիկ հատորների մէջ... Չափազանց պարզ է, ուրեմն, որ ես գնահատել եմ Յովհաննէս Թումանեանին այն նկատմամբ, որ տպուած են Մոսկուայի այդ երկու հատորիկները... եւ ոչ 1903-1904-ինը*» (*Թումանեանը ժամանակակիցների*, էջ 53-54): Լէօն, սակայն, 1904ի *Մշակի* թիւ 1ում գրախօսել էր Թումանեանի 1903ին լոյս տեսած *Բանաստեղծութիւններ* ժողովածուն, որի գնահատականները առաւել քան բացասական էին: Ուստի, Թումանեանի արուեստին տրուած որակումները բոլորովին էլ զուգադիպութեան արդիւնք չէին:

³¹ Գրիգոր Բալասանեան, «Ռուսահայոց Նորագոյն Բանաստեղծները. Յովհաննէս Թումանեան», *Հանդէս Ամսօրեայ*, թիւ 1, 1910, էջ 6:

³² Նոյն, էջ 7:

³³ Նոյն, էջ 8:

³⁴ Դեռեա 1887ին *Նոր-Դար* թերթի թիւ 126ում «Ժողովրդական Աղօթքներ» ուսումնասիրութեան մէջ Վ. Տաշրացին (թարգմանիչ,

մանկավարժ) գրում է. «Վախը՝ վախկոտությունը, մեր ժողովրդի կեանքի մէջ մեծ տեղ է բռնում: Երեխայութիւնից գիտացին սնում է հեքիաթներով, առասպելներով, սնտրիապաշտութիւններով, որոնք լիքն են ...արհաւիրքներով եւ սարսափելի տեսարաններով: Այդ պատմութիւնները ծնուցանում են նրա մէջ երկիւղ, սարսափ: Գիշեր ժամանակ նա աներկիւղ ման գալ չէ կարող, որովհետեւ վախենում է սատրաններից, դեւերից եւ չարերից: ...Գիշերը մի բույի ծայն գիտացու համար դժոխքից ելած ծայն է: Այս ժամանակ քարերն էլ ուր են լինում եւ սեւ-սեւ ուրուականների պէս երեւում: Մի խօսքով, վախը իր շատ զոհերն է տրանում մեր ժողովրդի միջից»:

³⁵ Տարիքային եւ Մանկավարժական Հոգեբանութիւն, խմբ.՝ Ա. Վ. Պետրովսկի, Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1977, էջ 74:

³⁶ T. Shishova, *Strakhi - Eto Seryozno: Kak Pomoch Rebyonku Izbavitsya ot Strakhov* (Վախերը լուրջ են. ինչպէս օգնել երեխային ձերբազատուելու վախից), Մոսկուա, Dom-Iskatel Հրատ., 1997, էջ 88:

³⁷ Դաւիթ Անանուն, «Անցեալի Մեծարանքը», *Գարուն Գրական-Քննադատական Ալմանախ, Գիրք 3*, Մոսկուա, Տպ. Ե. Աւետիքեանի, 1912, էջ 113, 115:

³⁸ Նոյն, էջ 121:

³⁹ Պօղոս Մակինցեան, «Դիմագծեր», *Գարուն Գրական-Քննադատական Ալմանախ, Գիրք 3*, Մոսկուա, Տպ. Ե. Աւետիքեանի, 1912, էջ 261:

⁴⁰ Զրբաշեան, էջ 114-115:

⁴¹ Թումանեան, *Երկերի Լիակատար, Հտր. 9*, էջ 54-55:

"LORETSI SAKO" (SAKO FROM LORI): HOVHANNES TUMANYAN'S POEM
AND ITS LITERARY CRITICISM BY CONTEMPORARIES
(Summary)

YEVA MNATSAKANYAN
mnacakanyaneva@mail.ru

Tumanyan's poem, "Loretsi Sakon" (Sako from Lori) is a rare case in Armenian literature as it elicited an unsurpassed amount of criticism and contradictory assessments.

The paper surveys the contemporary critiques of the poem. It analyses the nature of the critiques as they argued whether a strong, courageous figure like the hero of the poem, Sako, could fall victim to superstitions and become psychologically ill.

The literary critics of the time, with few exceptions, rejected the author's combination of courage and fear from superstitions in one person. They argued that such a duality in a hero's personality was not convincing.

The paper concludes, however, that notwithstanding the modifications and improvements Tumanyan made to the poem based on the criticism, he did not shift from his conviction and maintained the conceptual climax of the poem, that superstition – particularly in those days – could make such courageous people its prey.